

LIV ‘AŞ, YEMEK’ ÜZERİNE

M. S. KAÇALIN

Türkiyat dünyası *liv* “aş” kelimesi ile ilkin (TT VII: 67, 95) ile tanıştı (1937). Eserin 14 numaralı metnindeki şu satırlar bizi ilgilendiren yerlerdir:

23. s. 08. sr. *livi aş-ı üyür tügisi / têtir*. Aşı darı düğüsüdür.

23. s. 17. sr. *livi aş-ı konak tügisi / têtir*. Aşı kepek düğüsüdür.

24. s. 39. sr. *livi aş-ı buğday / têtir*. Aşı buğdaydır.

24. s. 49. sr. *livi aş-ı kentir uruğ-ı / têtir*. Aşı kendir tohumudur.

24. s. 59. sr. *livi aş-ı kara burç[ak têtir]*. Aşı kara burçaktır.

24. s. 69. sr. *livi aş-ı yaşıl burçak / [têtir]*. Aşı yeşil burçaktır.

24. s. 79. sr. *livi aş-ı konak tügisi / [tê]tir*. Aşı darı düğüsüdür.

G. R. RACHMATI 67. sayfada şu bilgileri verir:

14, *livi aş-ı*; *liv* muhtemelen *aş* ‘hayır yemeği’ nin eş anlamlısıdır¹ 16 numarada *aş* tek başına kullanılmıştır (s. 16, *aşları erser* ‘hayır yemeği ise’). Ayrıca karşl. Mani. III, Nr. 20 satır 11-12: ... ‘ihlaslı dindarlara helal yiyeceği ve helal içeceği ikram etsinler’.

Yine 16 numarada ve aynı yerde hayır yemeği için başka bir ifade geçmektedir: *turma* (veya *torma*); devamında *aş* olarak geçer. Bu ifadelerin geçtiği yerlerden, her iki kelime ile de bu yemeğin belli bir usulünün veya çeşidinin mi kastedildiği anlaşılmamaktadır, çünkü aynı yemek (mesela *süt ügre*) 8. satırda *aş* 21. satırda da *turma* şeklinde geçmektedir.

1 *liv* ve *liv aş* ‘yemek’ ifadeleri için Bk. *Kutadgu Bilig* XXXIII. fasıl. Bu ve aşağıda sıralananlar, saray nazırının vazifelerindendir: ...

RADLOFF’un dipnotundan da anlaşıldığı gibi Kahire nüshasında *lif* (Viyana) yerine *lif* ve *lif*, *liv*, *lib* yazmaktadır. Muhtemelen Kazakça *leveş* ‘kuru üzümlü yufka’, *leveşleme* ‘yufka böreği’ (= *kastibi*); Osm. Çağ. *lavaş* ‘buğday unundan yufka’, Azeri. ‘yufka ekmeği’, Anadolu. = yufka, pide (< *lav-aş?*) buraya aittir.

W. EBERHARD, “*liv* kelimesinin Çince karşılığı bana yabancıdır.” yazmaktadır (95. s.).

Liv “aş” krş. CLAUSON ED 763^a: “bir yiyecek nevi, veya yemek nevi, ödünç olduğu su götürmez, muhtemelen Çince 粒 *li* ‘buğday’, ‘GILES 6,958; PULLEYBLANK, Orta Çince *lji* ... RADLOFF, USp.’de 88₃₀, resmî ve dinî görevde bulunan kişiler *liv yemezünler* ‘hayır aş yemesinler’ DTS 333^b türetmesinin Arapçadan getirilmesi güvenilir kabul edilemez. T II S 21d (U 228) r 5: *kişi-ler-niñ livi beş törlüg ı tariğ-lar* “insanların aş beş türlü tahıl” Krş. Ş. TEKİN, UAJb 48 [1976] 228 sr. 13-14 *bursañ kuvrag-ka liv-ky-e aş-ky-a bolzun* “cemaate aşçık olsun.” (ZIEME, “Uigurische Steuerbefreiungskunden für buddhistische Klöster”, *Altorientalische Forschungen*: Berlin 8 (1981) 252. s. 30. sr.

Geniş ve toparlayıcı bilgi (BTT XXIII: 131, 311) ZIEME tarafından yazıldı.

livi aş “onun hayır aş” Çince 祿食 *lu shi*’den tercümedir, krş. ORZECH/SANFORD 2000, ss. 389 “ücret”. Tibetçede Sansk. *pūja*’nın karşılığı olarak *mchod-pa* ifadesi yer almaktadır. Moğolca metinde çeviriyazılı bir tercüme bulunmaktadır: *takikui idegen künesün* “hayır olarak ikram edilen yemekler”. Eski Türkçe ifadenin ilk kelimesi seslik açıdan benzerdir, ikinci kelime ise Çince den tercümedir. Uygurca karşılığı *liv* olan Çince *lù* kelimesi birtakım zorluklara sebep olmaktadır, çünkü **lik* veya buna benzer bir söyleniş beklenirdi. W. EBERHARD, “*liv* kelimesinin Çince karşılığı bana yabancıdır” yazmaktadır. (TT VII, s. 95). Araştırma farklı görüşlerle devam etmektedir. Her ne kadar kelimenin kökenini Arap. *lif*’e dayandırma fikri kabul edilse de, G. CLAUSON’un, kelimeyi Çin. 粒 *li* “buğday”’a dayandırması (ED 763^a) MORIYASU (MORIYASU 2004, s. 69) tarafından da desteklenmektedir. Şuanzang’ın hâl tercümesinde şöyle bir cümle yer almaktadır: (HT VI, 21/ 3-8) *bo açari-lar-ta taş tsaupun-çı bitgeçi iş yumuş kaltaçı tapıgçı-lar tapıg-lıg liv-ta ulatı ne k(e)rgekin barça kelürdi* = T. 2053, L, 254a6 目餘筆受書手所司供料等並至 “Bu ustatlardan başka bir de, kitapları bir araya (*tsaupun* < Çin. 草本) toplamakta ve yazmakta çalışan hizmetçiler de iş için gerekli malzemeleri ve feda edilen yemekleri getirdiler.” Eski Türkçe *liv* ile Çince 料 *liao* “malzemeler, mürekkebat” eşlemesine dayanarak, yukarıda geçen *liv* ifadesinin de Çince 料 *liao*’dan gelmiş olabileceğini çok muhtemel görüyorum. Aynı şekilde HT VIII, s. 245’teki de (1530. not, K. RÖHRBORN da *lev* şeklindeki okumayı kabul etmektedir.) bunu desteklemektedir. *liv* kelimesinin “aş, yemek” anlamına geldiğini destekleyen iki örnek ZIEME 1981’de bulunmaktadır, ilk örnekte *liv* kelimesinden sonra *aş* gelmez. Bu eserde, henüz yayımlanmamış olan U 5698’e gönderme yapılmaktadır, bu sayfanın arkasında 6. satırda anlamı açık olmamakla beraber şunlar yer almaktadır [...]*ir lab børsük ol livin aş-ın* “[*ir*

sadakalar verilmeli, [...]nin yemekleri.” Sıralama tam tersi de olabilir. Nitekim U 6106’da bu şekildedir: (5. satır) *alp* (6. satır) *üdte aş liv kılınıp* “Zor zamanlarda yiyecek tedarik etmek ...”. Hulasa: Kâşgari’de (yazma 633/8) “*kenç liyü* (ED 727^b, 763^a: *liyü* (*liv?*)) «“Hanların toylarda veya bayramlarda minare gibi otuz arşın yüksekliğinde, yağma edilmek üzere yapılmış bir sofradır.”» geçmektedir. Anlamından dolayı, burada yukarıdaki kelimenin söz konusu olup olmadığı kesin değildir fakat *Kutadgu Bilig*’deki örnekler muhakkak ki yukarıda bahsedilen anlamdadır: 2549, 2551: *liv aş*; 2553 *livi*). (ZIEME, *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*, s. 131. s. 311. n.)

Kelime *kut* ile de kullanılır.

Eski Türkçe *liv kut* “aş ve hayır aş” Sansk. *punya* “sevap”ın karşılığı olan Çin. 福 *fu* “kut, sevap”un ödünç çevirisidir. Yoksa *punya* = *fu* = *kut* (örn. *kut buyan*) bu kadar müşahhas anlaşılamazdı. (KUDARA - ZIEME, “Chinesisch-alttürkische Fragmente des „Schwitzbad-Sutras“”, *Altorientalische Forschungen*: Berlin 15 (1988) 188. s. 14. not.

SEVORTYAN’ın ölümünden sonra basılan sözlüğünün VII. cildinde de güzel bir hulasa vardır.

I LAVAŞ Türkmençe, Türkçe, Türk lehçeleri. Koş. Yem. 310, Az., Azeri lehçesi. Or. Az. leh. 287, Kum., Kaz., Öz. ÜHŞL 167, RADLOFF III 741 (*lavāş* bk. Az. Çağ.), BUDAGOV, II 192^a (*lavaş* Kazan., Az.); *lav’aş* RADLOFF III 741 (*lavāş* Kazan., Kırım Tatar); *la:vaş* Özbekçe lehçesi. ÖŞL 95; *leveş* Tatarca, RADLOFF III 751 (*lavāş* Kazan.)

II LAVAŞA Az., Azerice. Or. Az. leh. 287, RADLOFF III 741 *lavaşa* (bk.)

Sadece Özbekçede uzun /a/ gösterilmiştir: Harezmi Oğuz ağızlarında Türkmençede uzunluk burada, muhtemelen yanlışlıkla verilmiş.

◇ I 1. *lavaş*, bazlama gibi hamurdan ince açılmış ekmek. Türkmen., Az., Türk., Türk leh., Tat., Kum., Kaz., Özb. leh. ÜHŞL; ÜŞL; ayrıca sofraya örtüsü yerine de kullanılan pide, bazlama gibi yuvarlak ince ekmek. RADLOFF III 741 (Az.), BUDAGOV.

2. üzümlü, reçelli, pestilli, tereyağı ile pişirilmiş yuvarlak, yassı çörekler. Tat., BUDAGOV, RADLOFF III 751 (Kazan.)

3. katmerli ekmek. Tat. Dial. (TPS 354)

4. buğdaydan yapılmış ince börek. RADLOFF III 741 (bk. Çağ.); börek çeşidi. RADLOFF III 741 (Kazan., Kırım Tatar)

5. bazlamalı, kuru ekşi meyvelerden (alıç vb.) yapılmış reçel. Az. leh. Or. Az. leh.; pestil. Az. leh. Or. Az. leh.

II 1. alıç, kızılıcık, vb. ekşi meyvelerden yapılmış, yufkalar hâlinde kurutulmuş ekşi pestil. Az., Az. leh. Or. Az. leh.

2. ince, yassı gümüş parçası. RADLOFF III 741 (bk.)

Hemen hemen bütün kelimelerde görülen yuvarlak biçimli oldukça ince mamul (pide, akıtma) şeklindeki anlam bakımından mühim unsurların altını çizmek gerekmektedir. Pek çok dilde bu mamul hoş görünüşlü bir tatlı adıdır. Azeri lehçesinde ve ağızlarında ürünün şekli adlandırmasında bir esas oluşturmaktadır, tabii ki *lavaş*anın *lavaş*ın bir türetmesi olduğunu kabul edersek. Kuru meyve ve pestil şeklinde de kullanılır. *Lavaş*ın yassı ve ince oluşu Türkçede gümüşle de ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

◊ Kabul edilen bir kökeni yoktur. Baştaki *l-* sesi, *lavaş*'taki bu ilk unsurun burada alıntı olduğunu gösteren bir kanıttır. M. RĀSĀNEN (317^b) eserinde şöyle göstermektedir ve çift kelime *lav-aş* kurban aşısı olan kelime iki kelimedenden oluştuğu belirtilmiştir. Büyük bir ihtimalle iki kelimedenden oluşan *liv-aş*'ın *lavaş*'a benzerliği ilk olarak R. R. ARAT tarafından adı geçen metnin yayınında belirtilmiştir. ARAT "*liv*" kelimesinin *liv aş-ı* "hayır aş"ının anlamdaşı olması gerektiğini ileri sürmüştür. *Liv aş* birleşimi *Kutadgu Bilig*'de de belirtilmiştir: *liv aş tergi* 'kurulmuş masa, ziyafet için hazırlanmış masa'. *Liv* kelimesi burada farklı bir anlamda kullanılmıştır. Eski Türkçe Sözlük'te *liv* kelimesi Arapçadaki 'yiyecek' sözüne yakın olabilir, ancak kesin değildir.

CLAUSON buradaki Çince "*li*" (buğday) - krş. Çince "*lip*" ödünçlemesini görmekte ve bu alıntının *aş* ile birleşmesinde onun tahıllardan (pirinç, buğday, arpa, çavdar, yulaf vb.) yapılan bir tür (kurban) yemeğini tanımladığını düşünmektedir. (CLAUSON 763^a) Bu kelimenin ilk yansımalarının eski Uygurca metinlerde yer aldığı kabul edilirse o zaman esasta kelimenin kökünün Doğu Türkistan'dan gelmiş olması ihtimali daha güvenilir olmaktadır. Bunun yanı sıra belirli bir tahıl türünü tanımlayan Çince kelime, belki daha bariz bir şekilde belirten bir tarifdir ve *liv aş* ise klasik iki kelimedenden oluşmuş bir kelime olarak görünmektedir.

İkinci birim olan *aş*, "ziyafet, şölen" anlamına da sahip olan "yiyecek" (ESTY^a [1974] 210-211) şeklindeki en eski anlamlarından biridir. Böylelikle başlangıçta tahıl ürünlerinden (un olabilir?) yapılan bir gıda türünü tanımlayan "*liv-aş*" kelimesi veya kelime öbeği daha sonraki dönemde yuvarlak şeklindeki pişmiş mamülün adı hâline geldiği düşünülebilir.

Azericedeki *lavaşa* şeklini Ye. V. SEVORTYAN *lavaş*'ın "a" harfiyle oluşturulmuş küçültme biçimi olarak yorumlamaktadır (SEV. Aİ. 168).

◊ Sözlüklerin belirttiğine göre Türkçeden ödünçleme yoluyla *lavaş* kelimesi pek çok Kafkas diline de girmiştir: Örnek olarak Osetçe *lawyz/lauz/lawsi* "yufka

ekmek, pide” anlamındadır (Ab. II 15-49). *Lavaş* için Rusçada bk. ŞİP. 218, *levaş*, *levah* için bk. VASMER, II. cilt, s. 472, burada F. MİKLOŞIÇ’in kelimenin Türkçe kaynaklı olduğu görüşüne yapılan atıf yer almaktadır.²

liv tutzun: *liv*, Çince 粒 **lǐəp*’ten alınmış bir kelimedir (GSR 694 s.) ve “yemek, yiyecek” anlamına gelmektedir (karşl. ED 763^a; ZIEME 1981a: 252). ZIEME, 26. satırdan sonraki cümleyi “Her ay... yemek olarak hazır bulundurulmalı!” şeklinde tercüme etmiştir (WMK: 334; ZIEME 1980: 199-200). (MORIYASU, *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße*, 45. s. 30-31. satırlar. 48. s. 73. satır. 69. s. 28^b notu).

Türkiye Türkçesindeki *lavaş* ‘yufka’ kelimesi *levâşe* ‘yufka, levâşa ekmeği’ biçiminde Evliya Çelebi’nin *Seyahat-nâme*’sinde (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Bağdat Kit. 304. nr. I, 148^a8) geçmektedir. Kelime her hâlde Farsça üzerinden alınmış olan *lavaş* “yufka” ile ilgili olmalıdır. Bk. *Lavak / lavuk* “lavaş, yufka tabir olunan etmek” (et-TEBRÎZÎ, s. 543/8). *Lavaş* “yufka etmeği” (et-TEBRÎZÎ, s. 549/1).

Lâvâşe “yassı gümüş külçesi” (Ş. SÂMÎ, *Kâmûs-ı Türki*, II, 1235^c. s.) tarifindeki ortak yan sadece yassılık ise de gümüşün beyazlığı da dikkatten uzak tutulmamalıdır. Ş. SÂMÎ’deki bilgi ŞEYH SÜLEYMÂN Efendi’ye (274^a) o da PAVET DE COIRTEILLE’e (492. s.) dayanmaktadır.

ARAT’ın 1937’de yazdıklarının RÂSÂNEN tarafından (317^b) dayanak kabul edilmesi bir teklif denemesinin doğru bilgi olarak anlaşılıp yaygınlaşmasına başlangıç olmalıdır.

Hulasa Eski Türkçedeki *liv* = *aş* ‘hayır aş, hayır yemeği’ ile bugünkü Türkçedeki *lavaş* ‘yufka’ın yanlıcı ses benzerliğinden başka bir münasebeti yoktur.

2 Yeni Türk dillerindeki kelimelerin kadim *liv* kelimesiyle her hangi bir ilişkisinin olup olmadığı gerek ses gerekse anlam bakımından şüpheli bir konudur. Farsçadaki *lav* kökünü burada teklif etmek daha makuldür. Örnek olarak *lab* “dudak, kenar” *lab-taht* “düz, küçük” (söz gelişi tabağı tarif ederken), GAFFAROV 710, *lab-i nân* “bir parça ekmek”, krş. Vahanca (İS-K ESVYa 225) *lav* “parça”, *yi lav hâç* “bir dilim ekmek” (ödünçleme = Tac. leh., Şugnanca, Ruşanca, Hufça *yi-lav*) ve Vahanca. (IS-K ESVYa 224) *lapək* “pidecik”, *oş-i lapək* “pideciklerden yapılmış koyu çorba, Yazgulyamca *lapaós* “hamurun açılması ve üçken biçiminde kesilmesiyle yapılan erişteli çorba” (ses bakımından – Batı İran’dan ödünçleme.) Bu ekmek çeşidinin ismi Türkçede *lavâş* ve *lavâşe* olarak tespit edilen her iki biçimle Tacikçede ve Farsçada bulunmaktadır (Rumi: *lavâş*, bk. FZT I 589). İkinci örnekte görülen küçültme biçimli *lavâşe* istimali Türkçe değil Farsça kaynaklıdır. b > v tekâmülü hakkında ise bk. Fars. küçültme biçimli *lovçe* “dudakçık” Farsça *lab* kelimesinin kökeni hakkında bk. HORN, 953.6

Yayınlar

- BUDAGOV, Lazar', *Sravnitel'nyy Slovar' Turetsko-Tatarskih' Nareçiy*, Tom' I A-F Sanpeter'burg' 1869, X+810+6+4 s., Tom' II, K-Y Sankpeter'burg' 1871, 1+415+2 s.
- CLAUSON, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London 1972, xlviii+989 s. Oxford University Press.
- Drevnetyurkskiy Slovar'*, (Akademiya Nauk SSSR) - Redaktör: V. M. NADYELYAYEV, D. M. NASİLOV, E. R. TENİŞEV, A. M. ŞÇERBAK, Leningrad 1969, XXXVIII+[II]+676 s. İzdatyel'stvo «Nauka».
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyâhatnâme* (I. ve II. Cilt) İndeksli Tıpkıbasım 1. Cilt, Yayına Hazırlayan Seyit Ali KAHRAMAN, Ankara 2013, XLV+184+1 s. 374^b yr. + 6 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları I. Dizi – Sayı 6. [Not: Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Bağdat Kit. 304. nr.]
- KUDARA, Kōgi – Peter ZIEME, “Chinesisch-alttürkische Fragmente des „Schwitzbad-Sutras“”, *Altorientalische Forschungen*: Berlin 15 (1988) ss. 182-191. 188. s. 14. satırın notu olarak *liv qut* ‘aş ve kut’.
- MORIYASU, Takao, *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße* Forschungen zu manichäischen Quellen und ihrem geschichtlichen Hintergrund Übersetzt von Chirsian STEINECK, Wiesbaden 2004. Studies in oriental Religions Volume 50.
- PAVET DE COIRTEILLE, Abel, *el-lugâtu'n-nevâ'iyye ve'l-istişhâdâtu'l-cagatâ'iyye. Dictionnaire turk-oriental*, Paris M DCCC LXX, [IV]+XIV+[II]+560+561-562 s.
- RACHMATI, G. R., *Türkische Turfan-Texte VII*, mit sinologischen Anmerkungen von W. EBERHAD, Berlin 1936, 124+VI s. [Ausgegeben am 10. Mai 1937.] *APAW*. Nr. 12.
- RADLOFF, W., *Uigurische Sprachdenkmäler* Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. MALOV herausgegeben, Leningrad 1928, [IV]+VIII+305 s. Akademie der Wissenschaften der Union der Sozialistischen Soviet Republiken.
- RADLOFF, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, Sanktpeter'burg' 1905, III, 2203+98 s.
- RÄSÄNEN, Martti, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*, Helsinki 1969, XVI+533 s. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII,₁.
- SEVORTYAN, Ye. V., *Etimolojiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov* (Obşetyuretskiye i Mejtyurkskiye osnova na aglasniye), Moskva VII, 2003, 448. s. 5-6. s.
- Ş. SÂMÎ, *Kâmûs-ı Türkî*, Der-i sa'âdet 1317, I, 796 s. – 1318, II, 797-1575. s.
- ŞEYH SÜLEYMÂN Efendi-yi Özbekî el-Buhârî, *Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi 'Osmânî*, İstanbul 1298.
- et-TEBRÎZÎ, Hüseyin b. Halef, *tibyân-i nâfi' der-terceme-i burhân-i kâti'*, Çeviren: CENANİOĞLU Ahmed 'Âsım, İstanbul 1251, 4+642 s.
- ZIEME, Peter, *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*, Turnhout, 2005, 237 s. BTT XXIII.
- ZIEME, Peter, “Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster”, *Altorientalische Forschungen*: Berlin 8 (1981) ss. 237-263.